

**DIFONDRE I CONSERVAR LA PRÒPIA OBRA:
RAMON LLULL I EL MANUSCRIT LAT. PARIS. 3348A¹**

per Albert Soler

[Publicat a *Randa. Homenatge a Miquel Batllori* / 7 54 (2005), pp. 5-29.]

Ramon Llull ha deixat innumbrables testimonis històrics de la preocupació constant que sentia per la difusió i la conservació la seva obra; de tal manera que la seva actitud en aquest punt s'ha de posar en relació amb la posició peculiar que ell mateix ocupa en el sistema cultural de la seva època. Altres autors, amb uns canals de divulgació de les seves produccions més o menys establerts i estables, com ara la cort, la universitat o un orde mendicant, manifesten de manera menys explícita la inquietud per la pervivència dels seus textos.

En el present treball procuraré de mostrar allò que el manuscrit lat. 3348A de la Bibliothèque Nationale de França (a partir d'ara *P*) assenyala d'aquest afany per la conservació i difusió dels seus llibres. El 1935, el mestre Jordi Rubió ja va assenyalar que aquest còdex contenia ni més ni menys que l'original de la versió llatina del *Llibre de contemplació*; des d'aleshores, encara que sembli estrany, el volum no ha estat objecte de cap estudi monogràfic.²

Com a part del procés de divulgació de molts dels seus escrits, Llull declara repetidament la voluntat de produir versions en altres llengües d'una mateixa obra: explícitament només fa referència a versions en català, llatí o àrab, però sabem que en va promoure almenys també en occità i en francès.³ En el cas del *Llibre de contemplació*, no fa sinó aplicar el mateix procediment que coneixem per a d'altres llibres: escriure'n una primera versió àrab (avui perduda, com tota la producció àrab del beat Ramon) i després fer-ne ell mateix una versió en català. Al capítol 352 parla de les diferències entre una i altra versió en uns termes especialment interessants:

«On, com açò sia enaixí, Sényer, doncs per ço car lo vostre servidor per gràcia vostra sia romançador d'aquesta obra d'aràbic en romanç, e com la sua memòria e son enteniment e son voler s'esforcen en lur poder a pujar adorar e contemplar lur honrat creador, per açò lo vostre servidor transporta e muda en esta translació moltes raons qui no són tan altes en l'exemplar aràbic a adorar e a contemplar vostres vertuts glorioses, com són celles que lo vostre servidor en loc d'aquelles muda e puja altres raons pus altes e pus acabades a adorar e a contemplar la vostra sancta humana natura e la vostra gloriosa natura divina.»⁴

¹ Estic especialment en deute amb els col·legues Lluís Cifuentes i Sadurni Martí amb qui, el desembre del 2004, vaig compartir una estada a la Bibliothèque Nationale, a París, i de la qual és fruit el present treball. Agraïxo, també en aquesta ocasió, el suport i l'estímul generós d'Anthony Bonner. La reproducció dels clixés del manuscrit que posseeix la Biblioteca de Catalunya ha estat possible gràcies a la professionalitat de Ricard Marco, fotogràf de l'esmentada biblioteca, i a la gentilesa de Dolors Lamarca, directora. Aquestes pàgines, d'altra banda, formen part dels projectes de recerca DGES BFF-1200 i SGR 2001 00286 que es desenvolupen al Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona.

² L'atenció principal que ha merescut el còdex ha vingut de part dels estudis centrats en les relacions entre Nicolau de Cusa i Ramon Llull, que no han estat pocs en els darrers anys. Com es dirà més endavant, el Cusà va copiar i extreure diversos passatges del *Liber contemplationis* parisenc. Aquests estudis han estat en general poc atents al còdex en si. Vegeu PINDL-BÜCHEL (1992) com a exemple d'aquesta falta d'atenció.

³ És el cas del *Blaquerna* i, amb tota probabilitat, de la *Doctrina pueril*. Vegeu més endavant la nota 18.

⁴ Cap. 352, *OE*, II: 1185. Si no indico el contrari, en aquest treball tots els subratllats dels textos citats són obra de qui signa. Al capítol 366 hi precisa: «Acabada e complida és aquesta translació del Llibre de

Tot i que la pèrdua de l'àrab impedeix d'acabar-les, podem suposar que es tracta de versions força lliures del text, adaptades als seus diversos receptors potencials i fetes amb l'autoritat que li confereix el fet singular de ser-ne alhora autor i traductor. El manuscrit *P* té un interès excepcional perquè permet de conèixer com es va dur a terme la versió llatina del *Llibre de contemplació*: posa en evidència, d'una banda, una traducció que, en realitat, és una reelaboració del text respecte del seu original català; i, de l'altra, la intervenció decisiva d'uns col·laboradors en aquest procés, una pràctica que Llull repetirà en moltes ocasions per al desenvolupament de versions en la llengua sàvia.⁵ Ara, qui és l'autor últim d'aquesta traducció, el text llatí de l'obra, fins allà on jo sé (atès que és inèdit), no ho fa explícit.⁶

1. UN DONATIU A LA CARTOIXA DE VAUVERT

L'estratègia més comuna a l'Edat Mitjana per a la divulgació i la conservació d'una obra és segurament la dedicatòria a un personatge rellevant i també el regal d'un manuscrit digne de ser apreciat i conservat per aquesta persona. Són tàctiques que Llull va posar en pràctica en diverses ocasions; va dedicar obres a reis com Felip IV el Bell, Jaume II d'Aragó, Frederic III de Sicília, Sanç de Mallorca, a papes com Nicolau IV, Celestí V, Bonifaci VIII, Climent V, etc.; hem conservat manuscrits obsequiats al dux venecià Pietro Gradenigo, a la biblioteca de la Sorbona, al noble genovès Perceval Spinola i és probable que un altre adreçat al rei Felip IV.⁷

Precisament, el manuscrit *P* està encapçalat per una nota de donació, escrita en primera persona, a la cartoixa parisenc de Vauvert:

contemplació d'aràbic en romanç, la qual translació fo fenida lo primer dia de l'any en vulgar, e la compilació d'aràbic fo fenida e termenada en lo sant divenres de Pasqua, en lo qual pres mort e passió nostre senyor Déus Jesucrist, fill de la Verge gloriosa, nostra dona sancta Maria.» (OE, II: 1258).

⁵ L'exemple més paradigmàtic de demanda de col·laboració el tenim en el cas de fra Simó de Puigcerdà, a qui sol·licitava per a la traducció llatina d'alguns textos, entre els quals l'*Ars consilii*, des de Tunis el 1315. Entre d'altres documents relacionats amb aquesta qüestió, hem conservat la carta de 5 d'agost d'aquell any en què el rei Jaume II d'Aragó transmetia aquesta inquietud al guardià del convent dels franciscans de Lleida on residia l'esmentat (HILLGARTH, 2001, 94). Precisament, a l'èpica de l'*Ars consilii*, es fa una clara distinció entre el procés d'elaboració de les versions àrab i catalana, que Llull s'atribueix en exclusiva, i el de la versió llatina que atribueix a algú altre (potser fra Simó de Puigcerdà?): «*Finivit Raimundus istam scientiam Tunicii mense Julii anno 1315 incarnationis Domini nostri Jesu Christi. Istum librum fecit Raimundus primo in arabico, et postmodum in romantium translavit, et de romantio fecit in latino poni.*» (ROL, II: 269). Per un colofó de dues obres incloses al manuscrit Clm 10495 de Munic, coneixem la intervenció efectiva del prevere Guillem Mestre, regent de l'estudi de gramàtica de la catedral de Palma, en la seva traducció al llatí l'any 1316; HILLGARTH, 1998, 178; ROL XVI: 314 i 337.

⁶ El que es va publicar a la *MOG* és una traducció setcentista de la versió catalana. D'altra banda, la tradició manuscrita del *Liber contemplationis* és relativament abundant pel que fa als llibres I, II i III de l'obra i extraordinàriament escassa pel que fa als llibres IV i V, tal com es pot comprovar a la Base de Dades Ramon Llull (LLULL DB, <http://orbita.bib.ub.es/llull>). Els capítols 352 i 366, on es fa referència a les versions àrab i catalana del llibre, només han estat transmesos per un còdex anterior al 1500, el parisenc lat. 3342, que al damunt presenta nombroses llacunes i molts folis malmesos per per la humitat, que també els afecten. Al foli 237⁹ s'hi pot llegir una part de la rúbrica final de l'obra, que però no precisa qui és el responsable de la traducció llatina de l'obra: «*Diuina benedictio omnibus illis quibus placebit legere istud o[pus, quod] est translatum de arabico in vul[gari et] de vulgari in latinum ad honor[em et] magnificenciam tui domini ihesu [Christi]*».

⁷ Per a les dedicatòries a reis i papes vegeu HILLGARTH, 1998: 135 i 153. Sobre el ms. de Venècia (Marciana lat. VI 200, que conté, entre d'altres, l'*Ars demonstrativa*) vegeu SOLER, 1994. El ms. parisenc lat. 3323, que conté el *Liber natalis pueri parvuli Ihesu* sembla una còpia per ser presentada al rei, però no tenim cap prova que efectivament ho arribés a ser. A la Sorbona va regalar-hi el ms. lat. 16111 i el ms. lat. 15385 de la Nationale de París. A Percival Spinola va enviar el Clm. 10507, de Munic.

«*Ego Raymundus lul do librum istum conventui fratrum de cartusia parysius*»
(foli 1v)

Com es pot comprovar a la [imatge I](#) d'aquest treball, la frase està escrita en una lletra textual de mòdul gran que demostra un domini en l'execució no del tot consolidat. El format d'aquest apunt no té res a veure, ni per la grafia emprada ni per l'extensió, amb l'altra nota dedicatòria en primera persona que hem conservat en un còdex lul·lià, la que trobem al foli 1 del manuscrit lat. 200, clas. VI de la Biblioteca Marciana de Venècia; aquest volum, el va regalar Llull a Pietro Gradenigo amb motiu del seu accés a la dignitat ducal el 1289 i l'encapçala amb unes ratlles escrites en una minúscula cancelleresca en què en fa donació.⁸ Tot i que la qüestió dels autògrafs lul·lians està encara bàsicament per estudiar,⁹ la diversitat d'estils entre les notes del manuscrit *P* i del manuscrit venecià no és un impediment per atribuir-les totes dues al mateix Llull: tot i que una i altra poden haver estat copiades al dictat de Ramon (amb més probabilitat la de *P* que no l'altra), ambdues també podrien assenyalar que Llull posseïa una doble competència cal·ligràfica, cursiva i textual.¹⁰

Ara, com es pot comprovar, el donatiu del manuscrit *P* (a diferència del que succeeix amb el manuscrit venecià) no va adreçat a cap persona en particular sinó a una institució; i és que aquest regal forma part d'un ambiciós pla per constituir tres col·leccions de manuscrits que garantissin la pervivència de la seva obra, a Mallorca, a Gènova i a París. D'això en parla el final de la *Vita coetanea* (de 1311) quan fa notar (amb una evident exageració que tanmateix fa palesa un cop més la importància que s'atribueix a la difusió) que els seus llibres «*divulgati quidem sunt [...] per uniuersum*», però que «*in tribus locis fecit eos praecipue congregari; uidelicet in monasterio Cartusiensium Parisius, et apud quendam nobilem ciuitatis Ianuae, et apud quendam nobilem ciuitatis Maioricarum*» (ROL, VIII: 45); notícia que coincideix amb les disposicions del testament de Llull signat a Mallorca el 1313 (Hillgarth, 2001, 87-90). No passa inadvertida la dimensió internacional que el beat Ramon dóna a la conservació dels seus escrits ni la diversitat d'espais que l'han de procurar: un àmbit eclesiàstic, Vauvert, i dos de civils, que s'identifiquen de manera immediata amb la residència del genovès Persival Spinola i amb la del gendre de Llull, Pere de Sentmenat.

Del fons de Vauvert en tenim un inventari dels llibres que posseïa el 1311: al manuscrit de l'*Electorium* de Tomàs Le Myésier; s'hi recull una llista de 124 títols! Que la missió d'aquest fons no era només la custòdia dels volums sinó també la difusió de les obres que el conformaven en dóna fe una nota continguda en un manuscrit que Llull havia regalat a la Sorbona el mateix any:

⁸ «*Vobis, illustri domino Petro Gradonico, inclito Venetiarum duci, et honorabili vestro consilio et communi vestro Venetiarum, ego, magister Raymundus Lul, cathalanus, transmitto et do istum librum ad laudem Dei, honorem vestrum [vestrum interlineat] et communis vestri Venetiarum et exaltationem fidei catholice [et exaltationem fidei catholice interlineat] et confusionem omnium infidelium, quia liber iste precipue ad hec conditus fuit et est, et de sancta fide catholice cercitudinem dat. Set supplico quod nobilis vir dominus Petrus Geno possit habere vssum de ipso quamdiu sibi placerit.*» SOLER, 1994: 54.

⁹ Continua estant com la va plantejar ALÒS, 1914. G. POMARO està enllestint un estudi que aportarà noves dades a la qüestió (vegeu més endavant, nota 40).

¹⁰ La falta de seguretat que sembla endevinar-se en la cal·ligrafia textual de la nota de *P* apuntaria a l'autoria lul·liana. D'altra banda, no deixa de ser paradoxal que Llull encapçali un manuscrit com *P*, una còpia de treball feta en lletra cursiva, amb una nota en lletra textual i que, en canvi, redacti una nota en lletra cursiva, amb diverses correccions, com a preàmbul d'un manuscrit escrit en lletra textual. Segons el meu parer, i contra el que s'ha sostingut de vegades (SANTAMARÍA, 1989: n. 55), l'anomalia d'aquest darrer cas només té una explicació: la nota ha de ser de mà del mateix Llull.

«*Multos alios libros fecit Raymundus, qui sunt in monasterio Cartusiensi Parisius, de quibus quilibet poterit habere exemplar, ut puta Ars generalis, etc.*»¹¹

La relació de Llull amb Vauvert no sembla que s'establís fins a la segona visita que Ramon va fer a París, entre 1297 i 1299, deu anys justos després d'haver-hi estat per primer cop.¹² En el manuscrit *P*, la donació abans transcrita va acompanyada d'una nota de recepció datada el 1298, feta per una mà diferent tot i que contemporània de la primera i que fa una lletra de tipus híbrid (vegeu la [imatge I](#)):¹³

«*Hoc est primum volumen meditationum magistri Raymundi quod ipse dedit fratribus et domui uallis uiridis prope parisius cum duobus aliis sequentibus uoluminibus istius tractatus: Anno gracie m^o · CC^o · nonagesimo octauo*»

La nota ens permet de saber que el donatiu constava de tres volums, dels quals només hem conservat el primer. D'altra banda, la inscripció va acompanyada, immediatament a sota, del dibuix del cap i del tors d'un home barbut amb una creu a la seva esquerra; el personatge sembla cofat, atès que al front hi té representats els cabells; en canvi, no se li ha dibuixat el bigoti. La imatge està nimbada amb una ratlla de tinta vermella que ressegueix tota la figura; presenta diversos tocs en vermell tant al rostre com a la barba i al tors. La creu, emmarcada per un requadre i amb un puntet en cada quadrant, s'ha fet tota en tinta vermella; és possible que es vulgui representar que l'home sosté la creu amb la mà esquerra. Les tintes negra i vermella amb què està fet el dibuix és similar a la de la segona anotació i, per tant, sembla contemporani de la nota d'entrada del manuscrit a Vauvert.¹⁴

Em penso que no hi pot haver gaires dubtes que la imatge vol representar el donador dels volums, Llull mateix, sobretot si la comparem amb d'altres representacions seves properes en el temps.¹⁵ La més acostada és la miniatura que obre el manuscrit lat. 3323 de la Nationale de París, que conté una còpia del *Liber natalis pueri parvuli Christi Iesu* (obra començada el Nadal de 1310 i acabada el gener de 1311) que probablement s'havia de regalar al rei Felip IV el Bell i que devia ser produït en una data no gaire allunyada a la de la composició de l'obra.¹⁶ La il·lustració (hom pot veure'n una reproducció entre les ps. 1280-81 d'*OE*, II) és al foli 2 i ocupa una bona part de la primera columna (17 línies de 26); s'hi representa el rei coronat, recobert amb una capa blava i amb el ceptre a la mà esquerra, assegut en un tron amb els braços en forma de gos, que estén la mà dreta i rep el llibre que Ramon, agenollat, li presenta

¹¹ HILLGARTH, 1998: 190 n. 37.

¹² HILLGARTH, 1998: 189.

¹³ Que les dues anotacions d'aquest foli són de mans diferents però coetànies és evident a la làmina I; PINDL-BÜCHEL, 1990: 301, tanmateix considera que són de la mateixa mà.

¹⁴ Del mateix parer era Pere BOHIGAS que, en una fitxa descriptiva del manuscrit feta durant la seva missió a París per al Repertori de Manuscrits Catalans de la Institució Patxot (1926-27) diu: «Dibuixat per la mateixa mà que escrigué la darrera nota, car en aquesta s'usen les mateixes dues tintes del dibuix, hi ha el cap d'un home, amb barba, que sembla sostenir una creu romànica». Com és sabut, els materials del Repertori són a la Biblioteca de Catalunya; agraeixo a la Dra. Anna Gudayol, conservadora de manuscrits, la seva amabilitat a facilitar-me'n la consulta.

¹⁵ J. RUBIÓ (1935: 191) així ho entenia: «A sota d'aquesta inscripció, algú va voler fixar en el pergami el rostre del Mestre Ramon, amb barba i cabellera llargues i una mirada molt dolça.»

¹⁶ Tot i que el format del llibre i la seva acurada execució assenyalen un present digne del rei, tal com es diu a SAMARAN-MARICHAL (1959-1984: II, 482): «*Rien ne prouve que ce ms. ait été réellement remis au roi: il ne porte pas les armes de France et n'a pas laissé des traces de son passage dans la librairie royale.*»

amb les dues mans. Llull, amb un capell en forma de casquet al cap, cabells i llarga barba blancs, vesteix una roba fosca, amb una capa, damunt de la qual es pot veure una creu quadrada vermella amb els extrems barrats. Les famosíssimes miniatures del *Breviculum*, realitzades entre 1321 i 1336 (HILLGARTH, 1998: 35), representen el personatge de forma extraordinàriament similar: cofat, amb llarga barba i vestit llarg i capa. La del manuscrit *P* és, doncs, amb tota probabilitat la representació més antiga de Llull.

La inscripció que certifica el donatiu personal de l'autor i el dibuix que se'n va fer contemporàniament assenyalen que Ramon ja gaudia d'una molt alta consideració en l'entorn de la Cartoixa de Vauvert vers 1298. Aquestes mostres de reconeixement cap a la seva figura són molt remarcables perquè es donen a París i perquè tenen lloc pocs anys després que Llull decidís, a final dels anys 80 i començaments dels 90, abandonar l'anonimat en què deixava fins aleshores els seus llibres i atribuir un paper fonamental a la divulgació del seu cas i de la seva història (el que L. Badia n'ha dit la creació d'una 'fama sui') en el procés de difusió de la seva obra:¹⁷ es tracta dels primers resultats palpables de l'estratègia d'investir-se d'una autoritat moral i intel·lectual que precisament l'ambient universitari parisenc havia estat refractari a reconèixer-li en la seva primera visita a la capital francesa, el 1287-89.

Tanmateix, el manuscrit *P* no és l'únic que sabem que Llull va dedicar a la cartoixa; també hem conservat el Fr. Phill. 1911 de la Staatsbibliothek de Berlín (a partir d'ara *B*), que conté una còpia de la versió francesa del *Llibre d'Evast e Blaquerne*.¹⁸ A la guarda anterior de *B* s'hi pot llegir, en una lletra de tipus híbrid, una nota de donació en francès:

«*ce liure doit estre renduz a dant raymont moine de chartreuse delez paris*»

I al foli 134v, una altra mà (també de tipus híbrid, però diferent) ha escrit:

«*9 [?] le livre de blaquerne por lez chartreux prez de Paris*»

Ambdues notes suggereixen una certa distància entre el donador i el receptor del volum. El primer, tot i que no s'hi fa cap referència explícita, ha de ser per força Llull, atès el seu interès per la constitució del fons a la cartoixa parisenca; el segon, el tal Ramon, monjo de Vauvert, sobre el qual de moment no tenim dades. La nota de *B* té un caràcter més particular i distant, en contrast amb la de *P*, molt més institucional i precisa.

2. UN VOLUM DE TREBALL

És important de remarcar les diferències formals que separen els dos volums que Llull va regalar a Vauvert. *B* és una còpia directa, un *codex descriptus*, del manuscrit franç. 24402 de la Nationale (a partir d'ara *F*), que havia pertangut a Pere de Llemotges, el primer dels contactes de Llull a París i amb qui sembla que tingué relació només entre els anys 1287-89.¹⁹ *B* té una disposició de la pàgina similar a la del seu antígraf, és una

¹⁷ Per al procés de construcció del 'personatge de Ramon' com a forma d'adquisició d'autoritat vegeu els treballs fonamentals de BADIA, 1995 i BONNER, 1998.

¹⁸ El d'aquesta novel·la és un exemple magnífic de com Llull concep el plurilingüisme com a forma de divulgació de les seves obres: la versió francesa l'havia impulsada ell mateix durant la primera estada a París, a què ara feia referència, i l'havia fet a partir de la versió occitana, que al seu torn derivava de l'original català del *Blaquerne*. SOLER, 1995.

¹⁹ Per a Llull i Pere de Llemotges vegeu SOLER, 1993.

còpia en pergamí, a dues columnes, feta amb lletra textual, amb caplletres decorades, inicials i calderons alternant en blau i vermell. Són productes típics dels nous modes de producció de còdexs que s'han imposat (a la capital francesa com enlloc) per donar resposta a la multiplicació de la demanda de llibres: producció confiada a diferents artesans que n'elaboren els diversos components de forma especialitzada i gairebé mecanitzada. En aquest sentit és revelador el compte dels costos de confecció que conté el manuscrit *F* al foli 102v, que desglossa les diverses tasques que s'hi han efectuat:

«*Pro pergamento: .viii. solidus, .viii. denarius parisii. Pro scriptura: .xxix. sol., .iii. den. Pro correctura: .ii. sol. .x. den. Pro illuminatura: .xiii. den. Pro ligatura: .xvii. den cum custodia. .xlii. sol. .iii. den. par.*»

L'aspecte de conjunt que ofereixen *B* i *F* podríem dir que és a mig camí entre el llibre universitari i el llibre *cortese di lettura*:²⁰ respecte del llibre universitari tenen un format més generós en els marges i en l'amplada de l'intercolumni, una decoració més rica en les caplletres i una execució més acurada; respecte del llibre *cortese di lettura* són uns volums massa sobris i els falta il·lustració i més riquesa decorativa.

En canvi, *P*, el manuscrit que centra la nostra atenció, ha estat considerat un dels primers testimonis del tipus «llibre de registre» produïts en la cultura catalana (GIMENO, 1994: 33). I certament ho és si tenim en compte que és un còdex que té una funció pràctica molt immediata que el lliga a un ús privat (desenvolupar la versió llatina del *Llibre de contemplació*), que utilitza escriptures cursives amb una influència molt clara de models documentals, que s'hi escriu a ratlla tirada, que té com a suport material un paper bast i que tot ell té una factura poc acurada.²¹ Sens dubte, aquest i els altres dos volums avui perduts i que completaven la traducció de l'obra eren veritables llibres de treball.

Reforça aquesta caracterització la presència de diverses mans en una tasca que, cal tenir-ho ben present, no és la mera còpia del volum sinó el desenvolupament d'una traducció de l'obra. Jordi Rubió, al seu meritori treball de 1935, ja va donar algunes mostres de com treballaven aquests escrivans; les seves observacions continuen estant plenes d'interès, tot i que ell no va gosar qualificar-les sinó d'«interrogacions». Correspondrà a l'edició del *Liber contemplationis* de la *ROL* de plasmar com es desenvolupa el procés de traducció i d'estudiar el sentit de la intervenció de les diferents mans, una tasca sens dubte complexa i apassionant.

Distingir les diverses intervencions al volum no és cosa fàcil. D'una banda, per la quantitat de text que s'hi transmet (el còdex està compost per 114 folis) i per l'enorme quantitat d'esmenes de tota mena que s'hi fan: cancel·lant el text i tornant-lo a escriure a continuació; ratllant i escrivint a la interlínia; afegint als marges; fins i tot esmenant una correcció anterior. De l'altra, pel mòdul tan reduït de les mans que escriuen el cos principal del text i també de tots els apunts i esmenes que s'hi han afegit; i perquè l'estat de conservació del suport material és deficient: folis en un pergamí fi però que s'ha arrugat força i folis en paper que estan notablement desgastats, especialment als marges, que és on s'han fet moltes de les anotacions.

Essent així les coses és fa molt difícil fer afirmacions categòriques sobre aquest punt tan fonamental. Per exemple, en una primera observació com la que he pogut dur a terme, m'ha semblat que no hi ha cap intervenció que es pugui considerar autògrafa de

²⁰ La terminologia és de PETRUCCI, 1983, de qui prenc també la caracterització del 'llibre registre' de què es parla a continuació.

²¹ Diverses cares dels folis en paper han estat inutilitzades, en tot o en part, perquè la tinta s'hi escorria i feia impossible escriure amb comoditat; vegeu a l'apèndix la descripció del manuscrit.

Llull, en el sentit que cap de les anotacions que he pogut observar a *P* em sembla relacionable amb la mà que ha fet la dedicatòria al dux venecià abans referida i que podem suposar que pertany al beat Ramon. Això no obstant, tampoc no podria assegurar-ho de forma rotunda.

D'altra banda, una tasca essencial en l'estudi del treball intens que s'ha fet a *P* és distingir entre allò que correspon pròpiament al moment d'elaboració de la traducció, al qual em sembla que pertanyen la immensa majoria de les intervencions al manuscrit (la meua impressió és que hi ha un nombre limitat i estable de correctors), i allò que pot ser obra de lectors i usuaris posteriors del manuscrit. Així, sabem que el cardenal Nicolau de Cusa va utilitzar-lo el 1428 durant una estada a París i que en va fer diversos extractes que avui es troben als folis 51-60v del manuscrit 83 del St. Nikolaus Hospital de Bernkastel-Kues;²² és possible, doncs, que es puguin identificar notes autògrafes del Cusà a *P*, cosa que tanmateix jo no he sabut fer.

Per tant, amb tota la prudència que fa al cas, diré que es poden distingir tres mans que elaboren el cos principal del text i que són autores d'algunes de les correccions que s'hi fan, però no de totes. Mà 1: fins allà on m'ha estat possible de comprovar, la major part del volum és obra d'aquesta mà, que fa una lletra cursiva meridional de mòdul petit. La [imatge II](#) reproduïx el foli 3r, escrit per aquesta mà.²³ Mà 2: igualment cursiva però de mòdul una mica més gran, intervé en passatges molt localitzats: foli 13r, a partir de la línia 13, on escriu 9 ratlles; foli 13v, última línia, i fins al foli 14r, les 10 primeres ratlles; foli 15r, a la línia 15, fins al foli 15v, les 5 primeres ratlles. Mà 3: fa una lletra de tipus híbrid, de mòdul més gran que les dues anteriors, i escriu també dos passatges molt determinats: el foli 25r, a partir de la línia 11, i fins al foli 26v, fins a la línia 16; i al foli 37v. Les mans 2 i 3 intervenen només a la primera part del volum, per tant.

El que s'esdevé en el darrer foli esmentat, el 37v, és un exemple il·lustratiu de com es treballa en l'elaboració del *Liber contemplationis*. L'explicació se seguirà millor amb l'ajuda del quadre adjunt.

foli	mà	text	circumstàncies
37r	1		
37v línia 1	1		ratllat
37v resta del foli	3	acaba amb una frase	ratllat

²² Al foli 51r Nicolau, abans de començar els seus apunts autògrafs, diu: «*Extractum ex libris meditationum Raimundi, quos propria manu scripsit et dedit fratribus cartusiensibus Parisius per me Nicolaum Cusae 1428 inceptum feria II post Iudica in Quadragesima*». Citat per COLOMER, 1975: 147. Segons Colomer els extractes del Cusà provenen tant del manuscrit *P* com dels altres dos volums que l'acompanyaven i que avui són perduts. En canvi, Jacques Lefèvre d'Étaples, el primer editor de la versió llatina del *Llibre de contemplació*, manifesta al pròleg de la seva edició (1505) que el primer volum, tot just el que hem conservat, ja no era a Vauvert: «*Et quod ad te potius scripserim causa haec est: quia apud sanctae conversationis vestrae Parisiacam domum secundum contemplationis volumen habetur tres reliquos libros continens, ex dono eiusdem pii viri dum adhuc ageret in humanis (colebat enim apprime caelibes illius tempestatis viros sacrosque recessus et frequentissime Cartusiorum solitudines), primum autem volumen vobis deerat, sic apud vos (quibus contemplativa vita propria est) invenient qui desiderabunt integrum contemplationum opus.*» (SOLER, 1995: 262).

²³ En destacaria les següents particularitats: (1) La lletra més característica que fa és la **g**, amb una cua amb llaç cap a l'esquerra; el retorn del llaç cap a la dreta resulta generalment més gruixut i, un cop creuada la línia descendent del traç, acaba projectant-se cap amunt verticalment. D'altra banda, el cap de la **g** té a més un tret de col·ligació amb la lletra següent. (2) Les astes descendents de **p**, **f**, **l**, **q** a inici o a interior de paraula acaben sovint en un ganxo cap a l'esquerra. (3) **h**, **b**, **l**, **f**, **d** poden portar llaç, però en qualsevol cas no és gaire pronunciat. En posició inicial de paraula sovint no en porten i, de vegades, la **l** inicial té un àpex cap a l'esquerra. (4) **S** inicial majúscula que de vegades té una panxa inferior molt pronunciada i que acaba tancant-se cap a la dreta.

foli	mà	text	circumstàncies
		inconclusa	
Restes d'un foli tallat	3	escrit al recto i al verso	hi ha també restes de correccions al text
38r	1	torna a copiar la 1 ^a línia del foli 37v i refà el que s'havia fet al foli 37v	el foli 38 és escadusser en el quadern
38v	1	escriu fins a enllaçar amb el text que hi ha al foli 39r	escriu fins a la meitat del foli i després cancel·la l'espai que queda en blanc
39r	1		

El foli 37r és escrit per la mà 1; la primera línia del 37v també, però a partir de la segona línia continua la mà 3. El foli 37v acaba amb una frase inconclusa d'aquesta mateixa mà 3. La primera línia del foli 38r ja és de la mà 1, que torna a copiar la primera línia que havia copiat en el 37v i que refà tot el text traduït a 37v en una nova traducció. Entre el foli 37 i el 38 hi ha restes d'un foli que ha estat tallat. Al recto de la tira que resta d'aquest foli tallat es veuen l'inici dels traços de les lletres i algun senyal de correcció al marge; al verso de la tira, en canvi, es pot apreciar alguna lletra escadussera que sembla més aviat del mòdul gros de la mà 3; també s'aprecia alguna correcció al marge; tot indica, doncs, que el foli tallat estava escrit de la mà 3 per les dues cares. El text en el foli 38v ocupa una mica més de la meitat del foli i s'acaba de forma abrupta a la meitat d'una línia; tot i això hi ha un senyal que el text es reprèn tot just a l'inici del foli 39r; el que resta en blanc del foli 38v ha estat cancel·lat. El que es dedueix de totes aquestes dades és força clar: el text escrit per la mà 3 al foli 37v i al foli suprimit no va satisfer a algú que tenia suficient autoritat per decidir refer-lo de cap i de nou tot i que la traducció ja havia continuat al foli 39r de la mà 1; aleshores es va ratllar el foli 37v, es va tallar el que seguia i es va refer el text al foli 38v, que és escadusser dins del quadern, ara de la mà 1, fins a enllaçar amb el text ja traduït al foli 39r. A partir d'aquest moment, la traducció ja serà obra exclusiva de la mà 1.²⁴

Sense tenir en compte les esmenes que són escrites per les mateixes mans a què ara feia referència, en el text ja traduït s'hi observa la intervenció de diverses mans que

²⁴ Un exemple de revisió de la traducció. La transcripció del passatge, corresponent al capítol 36, § 20, és de RUBIÓ (1935: n. 12), però hi he incorporat la puntuació original. El manuscrit ambrosià A.268.inf, copiat el 1280 a Mallorca, dona una versió catalana que concorda essencialment amb la primitiva de *P* (en aquest cas la de la mà 3); la versió donada com a definitiva (la de la mà 1) no és sinó una síntesi de la primera.

- Ms. Ambrosià, foli 30v: «¶ *Complit senyor e ple de totz bens · enaxi con les ayges sen deroquen dels locs autz · e sestenen per los plans e deualen en los locs baxes En axi nos altres senyer per totz los locs de les terres uesem animals bels e bons e moltz · En la uista que nos auem dels · nos representam que dejam dar lausor et gloria de uos per totz los locs on los animals son uistz · E totes les ores que els son uistz per los homens · son amonestatz los homens damar e honrar a aquel quilis a creatz ni feitz»*
- Ms. *P*, foli 37v, línia 27, mà 3: «¶ *perfectissime domine bonorum omnium qui es archa · Sicut aque de locis rupeis delabuntur et per loca plana et concaua extenduntur sic per terrarum omnia loca bonitate et pulcritudine decorata multa animalia nos uidemus eorum enim uisio nobis gaudium representat et causam te laudandi iusticimam tunc habemus · per omnia loca in quibus ipsorum uisio presentatur · et quocienscumque ab hominibus intuentur ex quadam admiratione iam moti · uocem laudis omnimodam tribuunt creatori»*.
- Ms. *P*, foli 38r, línia 21, mà 1: «¶ *Verax domine in omnibus dictis tuis · sicut aque de montibus emanantes per planicies [-ci- interlineat] extenduntur · sic tua bonitas in omnibus animalibus se extendit et in omnibus potest percipi euidenter»*.

corresponen a una fase de revisió exhaustiva de la fase de traducció.²⁵ En aquest punt és clau determinar si aquestes correccions han passat a la resta de la tradició per tal de distingir, d'acord amb el que deia abans, quines són part encara del procés de traducció i quines ja no, cosa que podrà fer sense dificultat l'editor del *Liber contemplationis*.

Vegem-ne només un exemple. El fragment correspon a un passatge inicial del pròleg, on es fa una relació de les diverses particions de l'obra i dels seus significats numèrics. He comprovat que les dues esmenes que es troben en aquest passatge han estat incorporades al text que transmet el manuscrit de Munic Clm 10494, una còpia de la segona meitat del segle XIV; no hi ha dubte, doncs, que són part de la traducció del text. Poso entre claudàtors el que a *P* apareix com a esmena al marge amb una crida en el text:²⁶

«*Et sicut tu domine deus creasti .ix^{em}. celos [ordines angelorum] sic ego attribuo primo libro nouem distinctiones · ¶ Et sicut tu domine deus fuisti comprehensus in numero .xiiij^{em} apostolorum · [cum .xij^{em} apostolis facis numerum .xiiij^{em}.] sic ego attribuo secundo libro .xiiij^{em}. distinctiones*» (foli 2r, línies 14-15).²⁷

La segona de les dues correccions és una revisió de la traducció que opta per una lliçó més fidel a l'original català; es pot considerar una qüestió d'estil. A la primera esmena, la decisió de canviar el significat de les 9 distincions que conformen el llibre primer és una opció intranscendent perquè l'atribució d'un o altre significat (els 9 cels o les 9 jerarquies angèliques) és un procediment de tipus al·legòric, del tot arbitrari, que no aporta res al contingut del llibre;²⁸ però, justament per això, només l'autor, o un traductor investit de suficient autoritat, pot decidir un canvi com aquest.

Per tot el que s'ha dit fins ara no hi ha dubte que el manuscrit *P* és un veritable camp de treball on es desenvolupa una traducció llatina del *Llibre de contemplació* que no és obra d'una sola persona, sinó que és feina d'un grup en què intervenen pel cap baix 6 persones, algunes de les quals han treballat alhora i d'altres en moments successius. La complexitat del procés que hom hi entreveu, mereixedor sens dubte d'una anàlisi molt més detallada que determini si ens trobem amb un producte propi d'un veritable *scriptorium*, implica de forma gairebé necessària la participació activa del mateix autor.

En efecte, el *Liber contemplationis* difícilment es pot considerar una simple traducció revisada pel seu autor. A l'apèndix II ofereixo la transcripció d'alguns paràgrafs del foli 3r (reproduït a la [imatge II](#)) acarats amb la transcripció de la versió catalana continguda al còdex *princeps* de 1280 (avui continguda en els manuscrits milanesos ambrosians A.268 inf. i D. 549 inf., a partir d'ara m'hi refereixo amb la sigla

²⁵ RUBIÓ va distingir tres correctors (1935: 193), que va anomenar *a*, *b*, *c*. Aquest darrer, tanmateix, no és un corrector sinó un dels traductors, la mà 3 de què he parlat. Les seves apreciacions sobre *a* i *b* em semblen essencialment vàlides. Que, a més, d'aquestes hi ha altres mans que fan feina de correcció és evident; així, per exemple, al centre del foli 32 hi ha dos paràgrafs ratllats en vermell, amb una crida que reenvia al marge inferior on apareixen refets en una lletra força similar a la de la mà 1, però que fa una *g* diferent (vegeu més amunt la nota 23), semblant a una *s* amb un traç que que la travessa en diagonal de dreta a esquerra.

²⁶ Aquestes correccions pertanyen al corrector que Rubió va anomenar *a* (vegeu la nota anterior).

²⁷ El manuscrit ambrosià A.268.inf, copiat el 1280 a Mallorca, dóna una versió catalana que concorda essencialment amb la primitiva de *P*: «*Enaxi con uos senyer deus creas .viii. cels · enaxi nos uolem atribuir al primer libre .ix. distincions · ¶ Jhesu xrist senyer enaxi con uos fos en comte de .xiii. apostols · enaxi nos uolem atribuir al segon libre .xiii. distincions*» (foli 1).

²⁸ PRING-MILL (1991: 75) ja havia subratllat el caràcter només aparent de la bastida numèricosimbòlica del *Llibre de contemplació*.

A). Entre els molts detalls que s'hi poden observar, voldria cridar l'atenció sobre tres que no s'entendrien, penso, sense la intervenció al dictat de Llull. Tant el cos de l'escrit com les esmenes, interlineals o al marge, en aquest foli em semblen obra de la mà que he anomenat 1, la que escriu la major part del volum. El § 11, on s'amplifica de forma considerable el text amb tot de matisos i d'idees que no són presents a la versió catalana. El § 17, on s'assenyala a uns hipotètics interrogadors que el goig perfecte no és fora d'ells, com en la versió catalana, sinó en el seu cor o en la seva intel·ligència, amb una esmena significativa ja que allà on ara hi ha *intelligenciam*, abans s'hi havia escrit *ymaginationem*. Finalment, el § 19, on es rebutja, ratllant-la, una primera versió amplificativa del text català i se'n fa una altra de sintètica al marge superior; tanmateix, al començament del § 20 es reprèn una idea que figurava en el passatge cancel·lat i que no és present en l'original català («*benedictus sis tu qui posuisti discrecionem uirtutis noticie in me*», «*in me est tanta noticia infusa a tuam largiflua bonitate*»).

Tot i que la participació de Llull en la producció de la versió llatina em sembla fora de tot dubte, i també que aquesta intervenció es dona bàsicament per mitjà dels seus col·laboradors, no tinc més indicis que permetin de precisar com es desenvolupa el procés.²⁹ No em sé estar, això no obstant, d'arriscar-me a apuntar tres possibles procediments que no són incompatibles amb el que es pot observar que succeeix a *P* i que no és descartable que s'hagin combinat al llarg d'una tasca tan dilatada i complexa: que Llull dicti directament en llatí una versió reelaborada del text; que un escrivà investit de suficient autoritat tradueixi el text català al llatí bo i fent-ne una certa reelaboració; que Llull reelabori el text en català al mateix temps que el dicta i que un col·laborador el tradueixi directament al llatí mentre l'escriu.

Els tres procediments tenen implicacions molt diverses per als actors que hi intervenen i, com dic, es poden haver donat en moments diferents de la tasca. La traducció per part de Llull exigeix un esforç suplementari a l'autor i requereix una correcció exhaustiva que ha de ser, en primera instància, lingüística i d'estil, i que, en part, pot anar fent el copista a mesura que escriu; aquest procediment explica poc per què de vegades ha estat descartada una primera versió amplificada del text i substituïda per una de sintètica. La traducció a càrrec d'un col·laborador implica una revisió exhaustiva per part de l'autor; planteja problemes a l'hora d'explicar certes llibertats que hom s'ha pres respecte del text original i, en canvi, dona raó de la substitució de primeres versions per altres. La tercera possibilitat, el dictat per part de l'autor i la traducció a càrrec de l'escrivà, és còmoda per a l'autor i fatigosa per al traductor, però permet un tipus de revisió gairebé simultània que potser explica segons quines esmenes.

Aquestes formes de treball col·lectiu, i potser fins i tot d'altres, poden ser amagades darrere de les referències que fa Llull a la participació de terceres persones en l'elaboració de versions llatines *ad sensum* i de les seves declaracions retòriques d'ignorància del llatí, que obren les portes a col·laboradors.³⁰

3. UN VOLUM PER SER CONSERVAT

²⁹ G. POMARO, en un article en premsa que agraeixo que hagi tingut l'amabilitat de fer-me conèixer, assenyala diversos indicis de treball al dictat i de correcció posterior en el manuscrit vaticà Ottob. Lat. 405, i afirma que aquest és un patró de treball bàsic per a Llull.

³⁰ Així al pròleg dels *Cent noms de Déu* (vers 1292) s'hi diu: «*Soplec doncs al sant Payre Apostoli e als seynors cardenals que'l fassen posar en latí en bel dictat, car yo no li sabria posar, per so car ignor gramàtica.*» (ORL, XIX: 79-80). I al *Llibre dels articles de la fe* (de 1296): «*Per que yo, Ramon, indigne, he fet aquest libre e e'll fet posar en latí, emperó no letra a letra, mas sen a sen, per ço que cascun ne romanga en sa virtut e en sa rectoricha.*» (NEORL III: 70).

Seria tota una paradoxa que el mateix caràcter d'esborrany del volum, combinat amb la presència de la dedicatòria en primera persona al foli 1v, hagués estat estat un factor decisiu a l'hora d'assegurar-ne la pervivència. M'ho fa pensar el fet que el còdex s'hagi considerat un autògraf de Llull diverses vegades al llarg de la història: Nicolau de Cusa així ho va creure el 1428; Philippe Desportes, bibliòfil i poeta que va posseir els manuscrits *P* i *B*, a final del segle XVI remarcava si més no que la dedicatòria ho era; finalment, al segle XVII, una mà, que podria ser la d'Étienne du Pont, abat de Lantenac, anotava «*Original*» al marge superior del foli 2r.³¹

I tanmateix, hi ha diversos elements que assenyalen que el manuscrit *P* no va ser ni utilitzat ni tan sols concebut com una mera eina de treball privada, com un esborrany que un cop passat a net podia ser destruït. Això és evident, en primer lloc, perquè Llull va conservar el volum durant anys fins a lliurar-lo als cartoixos de París.

Fem un repàs a les dates relacionades amb el *Llibre de contemplació* de què disposem. Sabem que les versions àrab i catalana van ser fetes abans de 1274; la versió llatina devia començar a fer-se no gaire després de la catalana. Vers 1274-75 un frare menor examina l'obra a Montpeller per indicació del príncep Jaume de Mallorca (futur Jaume II); per força ha de ser la versió catalana perquè és improbable que en aquesta data la versió llatina estigués enllestida.³² El juliol de 1280 s'acaba la còpia de l'exemplar català més antic que hem conservat de l'obra (el manuscrit *A*), una empresa vinculada a la iniciativa del mateix Llull,³³ com es dirà tot seguit, aquest còdex i *P* comparteixen una nota d'avertiment en llatí clarament afegida en tots dos manuscrits, que probablement indica que els seus processos de producció van coincidir algun moment en el temps i en l'espai. Ramon es refereix explícitament al *Llibre de contemplació* diverses vegades al *Blaquerna*, compost vers 1283.³⁴ Després ja no hi ha res més fins a la donació del manuscrit *P* a Vauvert el 1298. Finalment, a la *Vita coetanea*, composta tot just pels cartoixans de París el 1311, es fa la referència a l'examinació de l'obra a Montpeller abans esmentada.³⁵

³¹ Per al Cusà, vegeu més amunt la nota 22. Desportes (1546-1606) escriu a la guarda anterior del manuscrit *B*: «*Ce livre est en fort bon langage. Le cinquieme qui commence au 104 feuillet et est intitulé D'amy et d'Aimié se trouve en latin. Soubre le nom de Raimond Lulle, j'estime qu'il est aucteur de tout le livre entier, tant pour les discours qu'il contient que pour les deux lignes escriptes cy desus, qui sont de mesme letre d'un autre livre latin que j'ay des contemplations. Avis Raimond Lulle [a continuació, ratllat qu'il certifie avoir escrit de sa main et] que donne aux chartreux de Vauverd pres Paris et les deux lignes du don ressemblent à ceste letre. Il florissoit environ l'an 1300*» (SOLER, 1995: 201). Per a l'anotació del foli 2r vegeu la descripció del còdex a l'apèndix I.

³² La referència la dóna la *Vita coetanea*, de 1311: «*Cumque uenisset Raimundus illuc [a Montpeller], fecit rex [el príncep Jaume] examinari per quendam fratrem de ordine Minorum libros ipsius; specialiter autem meditationes quasdam, quas ipse fecerat in deuotione super omnes dies anni, triginta paragraphos speciales diebus singulis assignando. Quas meditationes, prophetia et deuotione catholica plenas, non sine admiratione repperit frater ille.*» (ROL, VIII: 282). L'autor fa èmfasi sobretot en l'aprovació que va merèixer per primer cop un llibre seu per part d'un examinador autoritzat. L'esdeveniment és situat per la *Vita* després de la il·luminació de Randa i de la composició de l'*Ars compendiosa inueniendi veritatem* (vers 1274) i abans de la fundació de Miramar (1276).

³³ Estic preparant una monografia sobre aquest exemplar i sobre l'obra del seu copista, el prevere mallorquí Guillem Pagès; fruit d'aquest treball crec que es pot sostenir que la còpia d'aquest còdex es fa a instàncies de Llull mateix.

³⁴ Per exemple, al darrer capítol: «*Estava un dia Blaquerna contemplant Deu e tenia lo Libre de contemplació*» (de l'edició crítica del *Blaquerna* que tinc en preparació per a la NEORL).

³⁵ A la llista (datada l'agost de 1311) d'obres lul·lianes que acompanya la *Vita coetanea* a l'*Electorium* de Tomàs Le Myésier i que fa un inventari de la col·lecció de Vauvert s'hi esmenta dues vegades el *Liber contemplationis*; es tracta dels números 3 i 4 («*Liber contemplationis*» i «*Alius liber contemplationis*»; el primer està marcat per Le Myésier per indicar que ell també en posseeix un exemplar). L'inventari és consultable a ROL, VIII: 304, a HILLGARTH, 1971: 335, i també a la LLULL DB. No sabem si els dos ítems es refereixen a dos exemplars complets de l'obra o bé a dos dels volums que la integren; en aquest

Així, doncs, a començament dels anys vuitanta el *Llibre de contemplació* era encara ben present en els plans de treball de Llull, malgrat que el desenvolupament de les primeres versions de l'Art ja havia agafat un protagonisme central en el seu pensament i en els seus objectius de divulgació. La llargària de l'obra i la complexitat del mètode de traducció fan pensar en un procés llarg d'elaboració del *Liber contemplationis*, de manera que és possible que no s'acabés fins entrats els anys vuitanta. En tot cas, però, sembla que l'original de la traducció devia restar en poder de Llull força anys (deu o més) abans d'entrar a la biblioteca de Vauvert.³⁶

L'altra evidència que indica que el volum que conté l'original del *Liber contemplationis* va ser concebut des del mateix moment de la seva constitució per ser conservat és la composició dels quaderns: la presència de bifolis de pergami fi que actuen com a protectors externs i interns d'un nombre variable de fulls de paper bast és un senyal inequívoc d'aquesta voluntat de durada. L'existència de reclams i de signatures en els quaderns és una mostra de l'organització que es dona habitualment a un volum que ha de ser relligat per assegurar-ne la conservació.

En aquesta direcció apunta també l'existència d'una disposició de la pàgina, encara que s'escrigui a ratlla tirada: el manuscrit té caplletres, inicials, rúbriques i calderons en vermell, tot i que sense cap mena de decoració. La complexa estructuració numèrica de l'obra requereix aquest tipus d'elements gràfics destacats en color vermell per fer-ne possible un control: el *Llibre de contemplació* es divideix en 3 volums, corresponents materialment als tres còdexs que Llull va lliurar a la cartoixa, que contenen 5 llibres (dos llibres als volums I i III, un al volum II). Cada llibre es divideix en un nombre variable de distincions (amb un total de 40) i cada distinció en un nombre també variable de capítols (365 + 1 en total). Les rúbriques permeten distingir l'inici dels llibres, de les distincions i dels capítols; aquests últims són assenyalats també per una numeració al marge i caplletres (a partir del foli 9r les caplletres han quedat per fer, però s'ha deixat la lletra d'espera i l'espai suficient per fer-les). D'altra banda, cada capítol conté 30 paràgrafs agrupats en 10 unitats compostes de 3 parts; l'inici de cadascuna de les 10 unitats s'assenyala amb una inicial i les 2 parts restants de cada unitat amb un calderó. Que aquesta disposició és bàsica i imprescindible ho prova que és la que retrobem a tots els testimonis de l'obra, entre els quals la còpia *princeps catalana*.³⁷

Que Llull destinés un còdex com *P* a ser conservat i l'acabés donant al cap dels anys al que havia de ser el dipòsit principal de les seves obres és una mostra de sentit pràctic i d'economia en la difusió dels textos. En efecte, tot indica que aquest còdex va ser concebut ja d'entrada per Ramon alhora com l'esborrany del *Liber contemplationis* i com l'exemplar del qual havien de derivar-se les primeres còpies. Que no l'eliminés en

cas es podria pensar potser que el primer volum (el manuscrit *P*) ja hauria sortit de la cartoixa en una data tan reculada.

³⁶ Per això mateix, és inversemblant que tal com afirma PINDL-BÜCHEL, 1990: 309, el manuscrit restés inactiu tots aquests anys i no fos objecte de còpia fins a l'arribada a Vauvert, el 1298. Ni el manuscrit Clm 10494 que conté una còpia del *Liber contemplationis* de la segona meitat del XIV, ni l'edició de Lefèvre de 1505, que ell addueix com a proves, permeten de sostenir aquesta idea: tot indica que el manuscrit miqués és de procedència catalana i Lefèvre declara expressament que *P* ja no era a la cartoixa quan va emprendre la seva edició (vegeu més amunt la nota 22).

³⁷ Contra el que fan pensar les edicions modernes (*MOG*, *ORL*, *OE*), els paràgrafs no estan numerats en els manuscrits (almenys no en els més antics). Al recto del foli 1, una mà cursiva diferent de les altres que intervenen en el manuscrit però coetània, copia una taula de les distincions 18 a 22 amb els seus capítols corresponents. Malgrat aquesta anotació, tot fa pensar que el volum no ha tingut mai una taula de rúbriques completa atès que no hi ha cap indicatiu de l'existència d'un quadern anterior al que actualment és el primer. D'altra banda al verso d'aquest foli 1 es troba la dedicatòria a la Cartoixa de Vauvert, cosa que indica que ha estat sempre el primer del volum.

disposar d'una còpia en net d'aquest exemplar, molt més còmoda i llegible per als escrivans que havien de reproduir-la, crec que és un indicatiu de la urgència que sentia Llull per la difusió, de fins a quin punt aquest objectiu divulgatiu estava per damunt d'altres consideracions com ara la fixació del text, la correcció o la polidesa, o de com no negligia cap recurs material que continués essent-li útil per als seus fins.

Des del punt de vista de la crítica textual, *P* és un testimoni molt interessant perquè reuneix la condició d'original conservat i de primer arquetip del *Liber contemplationis*. Aquesta doble natura fa que existeixi la possibilitat que hagi fet funcions d'arquetip al mateix temps que d'original en elaboració; és a dir, que hagi produït còpies quan encara no estava tancat el procés de revisió de la traducció. Si això fos així podríem tenir testimonis del *Liber contemplationis* que derivessin d'estadis de treball diferents de *P*. Tornen a ser hipòtesis que només es podran confirmar quan es faci una *recensio* de tota la tradició llatina atenta a totes les dades rebudes.

Per si això fos poc, tampoc no són descartables interferències entre les versions catalana i llatina, atesa la proximitat en els processos de difusió i traducció d'una i altra.³⁸ A banda de les dades que pugui aportar l'estudi de les variants, hi ha algun indicatiu material que apuntaria aquesta possibilitat. Es tracta d'una nota que apareix al marge superior del foli 2r de *P*, escrita per la mà 1 i emmarcada en un requadre vermell:

«¶ Romanum dogma super omnia n̄tor habere · Si tamen hoc contra respicis · oro moue ·»

Es tracta clarament d'una nota de descàrrec que vol prevenir problemes doctrinals amb l'autoritat eclesiàstica; estrictament parlant, però, no forma part del cos de l'obra.³⁹ La nota ha passat a la tradició manuscrita llatina de l'obra, que habitualment la situa abans de la invocació inicial. Doncs bé, resulta que la mateixa nota apareix idèntica al foli 5v del primer dels volums que transmet la còpia del *Llibre de contemplació* feta a Mallorca el 1280 (manuscrit *A*), just al final de la taula de rúbriques i de mà del mateix Guillem Pagès que ha copiat la resta de l'obra; és l'única frase en llatí que trobem en tot el volum (amb l'excepció feta del colofó final del copista) i és, per tant, un element afegit al text encara que ho hagi estat en el mateix moment de la còpia. La nota, a la inversa del que succeeix en el cas llatí, no ha passat a la tradició manuscrita catalana de l'obra, fet que prova el caràcter sobrevingut en aquesta i assenyala una certa proximitat entre el lloc conegut de còpia del manuscrit *A* (Palma de

³⁸ RUBIÓ (1935: 198) ja apuntava aquesta possibilitat bo i comparant les lliçons de dos manuscrits catalans del *Llibre de contemplació* que oferien variants corresponents respectivament a la versió primitiva i a la revisada del manuscrit *P*; en aquells moments, Rubió no disposava del text del manuscrit *A*, però ara puc certificar que es correspon amb el de la versió primitiva de *P*. Com a conclusió d'aquestes i altres comparacions textuales, Rubió plantejava la hipòtesi que el traductor llatí treballés «damunt d'un text català primitiu, el qual contindria certs elements que després foren rebutjats per l'autor quan fou fixat el text en la còpia feta l'any 1280 a Mallorca» (200); també parlava d'algunes correccions «fetes tenint en compte un text català de la família més jove de la transmissió» (201).

³⁹ Al manuscrit venecià abans esmentat (lat. 200, clas. VI de la Marciana) hi ha un advertiment preliminar, sens dubte, afegit també per Llull en el moment de fer compilar el volum: «*Ne secundum sententiam salvatoris dicentis in Evangelio: 'Ve homini illi per quem scandalum venit'. Liber iste generaret scandalum ex nomine libri qui intitullatur Ars demonstrativa in cordibus in ipso legentium qui forte crederent quod intentionis instituentis hunc librum esset demonstrare ea quae sunt fidei catholice demonstratione propter quod et quia. Scilicet articulos fidei et sacramenta ecclesie et allia quae excedunt capacitatem humani intellectus, premitere curavi meam intentionem, scilicet quod omnes rationes facte de articulis fidei et de allis pertinentibus ad ipsam fidem humanum intellectum excedentibus non sunt demonstrationes sed sunt persuasibiles rationes.*» (foli 2; SOLER, 1994: 50).

Mallorca) i el lloc desconegut d'elaboració de la traducció continguda en *P*, que podria molt ben ser el mateix.

4. CONCLUSIÓ

Les estratègies de difusió i de conservació de la pròpia obra que es dedueixen de l'enorme riquesa de dades codicològiques i textuals que conté el manuscrit *P* no crec que es puguin generalitzar en l'opus lul·lià. És poc probable que una atenció tan intensa i prolongada a la traducció d'una obra, a la conservació dels originals i al seu dipòsit per al procés de còpia posterior fossin una pràctica sistemàtica. És cert que encara sabem poca cosa dels procediments de composició, de traducció o de difusió de Llull, qüestions aquestes que, això no obstant, tenen una especial transcendència per als seus editors. I tot i que no és fàcil d'obtenir dades sobre aquests procediments, fa estrany que no hagin merescut més atenció si tenim en compte el nombre considerable de còdexs pròpiament seus o molt acostats a ell que hem conservat.⁴⁰

Tanmateix gosaria afirmar que el caràcter pràctic i l'adaptabilitat als mitjans a disposició, que avui sabem que són característics de l'actuació de Llull, el devien dur a seguir estratègies apropiades a cada circumstància, depenent del llibre que componia, d'on l'escrivia o dels suports puntuals que podia obtenir; sempre amb l'objectiu d'aconseguir la màxima divulgació de les seves obres i de les seves idees, per damunt d'altres consideracions. M'ho fa pensar, entre d'altres coses, l'extrema mobilitat del personatge; la varietat multiforme de la seva obra; la poca cura que de vegades demostra per alguns dels productes manuscrits que sorgeixen del seu entorn,⁴¹ o els suports estratègics canviants que anirà buscant al llarg de la seva vida dilatada.⁴²

⁴⁰ És bàsic en aquest sentit el còdex vaticà Ottob. 405, un altre llibre de treball que transmet gairebé tota l'obra que Llull va escriure durant el seu sojorn d'un any a Messina (maig 1313 – maig 1314), i sobre el qual G. Pomaro té en curs d'elaboració un estudi que estic segur que aportarà novetats remarcables sobre aquests temes; hom pot veure'n un avançament a POMARO, en premsa. D'altra banda, el treball fonamental de Jordi RUBIÓ (1928) sobre la transmissió manuscrita de l'opus lul·lià continua essent plenament vigent.

⁴¹ La versió occitana del Blaquerna, model per a la traducció de la novel·la al francès o per a la traducció del «Llibre d'amic e amat» al llatí, presenta nombrosos errors de traducció i de còpia que Llull hauria detectat fàcilment si l'hagués revisat (SOLER, 1995).

⁴² Només a París, per posar un exemple relacionat amb el manuscrit *P*, Llull buscarà el suport, primer, de Pere de Llemotges, que va arribar a tenir una col·lecció considerable de manuscrits lul·lians (SOLER, 1992-93), i després de Tomàs Le Myésier (a qui va obsequiar almenys amb el manuscrit parisenc lat. 16118) i de la Cartoixa de Vauvert, sense oblidar, però la Sorbona, a la biblioteca de la qual obsequià amb diversos còdexs (parisencs lat. 16111 i 15385; vegeu HILLGARTH, 1998: 190 i següents.).

Liber contemplationis: llibres I (acaba al foli 29) i II. 114 folis de paper i pergami fi. 6 quaderns, en els quals sempre el primer full i el central són de pergami; els quatre primers quaderns són de 10 fulls; el cinquè és de 11 fulls; el darrer era originalment de 4 fulls, però s'hi van afegir tres folis despariats de paper a la primera meitat (els 106, 107 i 108); d'altra banda, al segon quadern hom ha tallat un dels folis originals de paper (entre els actuals 37 i el 38) i n'ha afegit un d'independent (el 38). Els folis 1 i 114 són d'un pergami més gruixut que els altres i semblen haver actuat de guarda; després del foli 114 hi ha restes d'un foli de pergami tallat. Reclams als folis 41v, 61v, 81v. Signatures dels quaderns en xifres romanes al marge inferior esquerre dels folis 22r (repetida al 23r), 42r, 62r, 82r.

Els fulls en paper estan força desgastats i presenten notables irregularitats; els fulls en pergami estan força arrugats; les dimensions del suport materials són 320 x 215 mm aproximadament. Escriptura a ratlla tirada, entre 35 i 41 línies per pàgina, en una caixa que oscil·la entre 230/260 x 170 mm. Paper sense filigrana. Es veuen els senyals del punxat d'una caixa que marca només les línies de justificació i marginals a punta seca. Diversos folis queden en blanc, contenen molt poc text o tenen alguna llacuna a causa de la mala qualitat del paper que fa que la tinta s'hi escorri: 4r, 19v, 29v, 30r, 34r, 36v, 44r, 48v, 66v. Els folis 51-52 (en pergami) presenten el marge extern retallat; de manera semblant els folis 103-104 (igualment en pergami) presenten retallats els marges superiors i inferiors; en cap cas sembla que això afecti el text copiat.

Numeració moderna a tinta, en xifres àrabigues. Caplletres, inicials i calderons i rúbriques en vermell. Fins al foli 9r s'han fet les caplletres, en tinta vermella i sense decoració; després ha quedat l'espai per fer-les i s'observa la lletra d'espera.

Mitja relligadura en pell vermella amb la marca de Lluís Felip I (1773-1850). Al lloc: «*Raimundi Lulli meditationes theologicae*». Al desembre del 2004 la tapa anterior és desenganxada del cos del volum.

Tres mans. Bàsicament, el text és obra d'una mà, que fa una lletra cursiva meridional de mòdul petit. La segona mà, igualment cursiva però de mòdul una mica més gran, intervé en passatges molt localitzats: foli 13r, a partir de la línia 13, que escriu 9 ratlles; foli 13v, última línia, i fins al foli 14r, 10 primeres ratlles; foli 15r, a la línia 15, fins al foli 15v, les 5 primeres ratlles. La tercera mà fa una lletra híbrida, de mòdul més gran que les dues anteriors, i copia dos passatges molt determinats: el foli 25r, a partir de la línia 11, i fins al foli 26v, fins a la línia 16; i al foli 37v.

Nombroses correccions i anotacions fetes per diverses mans que semblen treballar en el moment de preparació del volum i que esmenen el text. No sembla que hi hagi gaires anotacions diferents d'aquestes ni posteriors, fora de les que assenyalen a continuació. S'assenyalen al marge els llocs a l'interior del text on hi ha passatges corregits; generalment la marca consisteix en un petit cercle, amb un punt al centre; encara que de vegades és també una punta de fletxa cap amunt. Al marge, també hi ha algunes «*Nota*» i algunes manicules.

Foli 1r, taula de distincions del *Llibre de contemplació*, de la 18 a la 22, de mà cursiva contemporània de la còpia del text. Dues vegades una mà més moderna i en tinta negra forta: «*Noailles n° 16*»; la segona vegada després del 6 hi ha alguna cosa ratllada. Adrien Maurice Noailles (1678-1766) va ser mariscal de França i possessor d'una àmplia biblioteca.

Foli 1v, nota de donació, de mà gòtica textual: «*Ego Raymundus lul do librum istum conventui fratrum de cartusia parysius*» Les y gregues puntuades amb una titlla.

Toc de vermell a la **E** de «*Ego*» i a la **R** de «*Raymundus*». La frase està emmarcada per un calderó quadrat, estilitzat i amb alguna floritura decorativa en els extrems, fet amb tinta vermella; potser de la mateixa que ha emmarcat en vermell cada ratlla de l'anotació explicativa següent i que també fa un calderó quadrat. A sota, ex-libris de la Cartoixa de Vauvert, d'una altra mà contemporània però que escriu amb lletra híbrida: «*Hoc est primum volumen meditationum magistri Raymundi quod ipse dedit fratribus et domui uallis uiridis prope parisius cum duobus aliis sequentibus uoluminibus istius tractatus. Anno gracie m^o · CC^o · nonagesimo octauo*». Calderó en negre quadrat molt tosc abans de la primera paraula i fora del requadre. La tinta és més clara que la de la dedicatòria. A sota dibuix d'un home barbut (sens dubte, Lull) amb una creu a la seva esquerra. Les tintes negra i vermella amb què està feta la imatge és similar a la de la segona anotació i, per tant, la imatge sembla contemporània de l'entrada del manuscrit a Vauvert.

Foli 2r, marge superior, de mà del segle XVII: «*Original*». I ex-libris: «*Du Pont, abas de Lanttenac, P. C., au. du Roy, cha. Du Louvre*». Étienne du Pont, abat de l'abadia benedictina de Lantenac a la diòcesi de Saint-Brieuc, cap a 1641 va ser almoïner reial i capellà del Louvre.

Foli 113v, marge inferior, de mà cursiva diferent de les abans referides: «*uolume [?] .C. et xi folia*» i «*hauda [?]*».

Foli 114v, fragment d'un interrogatori en francès, de la fi del segle XIV o començament del XV, sobre una disputa entre la dona d'Antoine de Montach i la de Guillaume Le Barbier. A les restes del foli tallat a continuació del 114 s'observa que continuava aquesta mateixa anotació.

Alguns dibuixos de cares al marge: folis 57, 40v (cap d'ocell), 62v (cap amb casc?), 83.

Bibliografia rellevant sobre el manuscrit: DELISLE, 1868-1884: II, 252; ALÒS-MONER, 1934: 331; RUBIÓ, 1935; TARRÉ, 1941, 171; CATALOGUE GÉNÉRAL, 1966: 257-8; SAMARAN-MARECHAL, 1959-1984: II, 167; HILLGARTH, 1971: 140 n. 17, 141, 156 n. 32, 271, 335; GIMENO, 1994: 33; POMARO, en premsa.

APÈNDIX II: Transcripció parcial del foli 3r del manuscrit

A continuació es dóna una mostra significativa del text que conté el foli 3r del manuscrit *P*, reproduït a la [imatge II](#). S'acompanya la transcripció de cada paràgraf amb la del text que ofereix la versió catalana continguda al manuscrit *A*, editat d'acord amb les normes de la col·lecció *NEORL* per tal de facilitar-ne la lectura. Agraeixo a la bona amiga M. Lluïsa Orriols que hagi atès amb tanta amabilitat les meves consultes en la transcripció de la versió llatina.

[11, foli 1v] ¶ *Enperó, Seyner, les creatures no basten a dar ni a significar tota la bonea vostra, ans hi defalim, tant sotz vos alt seynor e noble! E per aysó, Seyner, nosaltres no bastam a l'alegre ni al plaser a aver en vos, segons que ns tayneria a la vostra bonea e a la vostra altesa.*

[11] *Sed sicut creature non habent sufficienciam in se ipsis ad demonstrandum in se totam [foli 3r] tuam excellentem nobilitatem · nec totam tuam ingentem bonitatem · ymmo [a cont. ratllat habere ?] in se ipsis [a cont. un mot interlineat:] paciuntur maximum defectum demonstrandi et manifestandi copiam tuarum uirtutum · et hoc est causa · quia tuum esse est adeo mirabile et nobile quod ipse nullatenus sufficerent ad [a cont. un mot interlineat damunt un mot ratllat:] manifestandum solum introitum [a cont. un mot ratllat] tuarum uirtutum · sic nos non sufficimus · ymmo patimur in nobis maximum defectum habendi illud gaudium et illam iocunditatem quam deberemus habere in te · in hoc quod tota mens nostra et tota nostra [a cont. ratllat deberet esse] sollicitudo deberet exardescere in feruore tui amoris · [feruore interlineat; tui amoris corregit de tue amore]*

[12] ¶ *Mas enperó, Seyner, encara demostren molt mils les creaturas la vostra gran bonea e noblea que nos no ns sabem alegrar en ela; e assó es per raó de la nostra frevoltat e mesquina, qui no volem conexer so que conexer poriem.*

[12] ¶ *Tamen domine deus creature manifestant et ostendunt nobis melius tuam maximam bonitatem et tuam excellentem nobilitatem · quam nos sciamus per earum manifestacionem gaudere in te · et hoc accidit nobis causa magne fragilitatis [a cont. un mot interlineat:] et ignorancie que est in nobis · quia nos non cognoscimus hoc quod esset possibile humane fragilitati ad cognoscendum ·*

[13] **B***en sabetz vos, Seyner Deus, que los vostres sers se deurien alegrar tant en vos tro que nula felonia ni ira no-s poges acostar a els.*

[13] **Q***uia omnes homines naturaliter deberent tantum gaudere in te domine deus · [un mot esborrat ita ?] quod nullum scrupulum ire seu tristicie posset cadere in ipsis ·*

[14] ¶ *A, Seyner ver Deus, prec-vos que adoncs con eu m'alegre en vos, que us placia que tanquetz totz los foratz per los quals entre en mi ira, per tal que en mi no pusca pervenir.*

[14] ¶ *Vnde domine humiliter exoro tuam clemenciam · quatenus tu digneris mihi prestare tantam gratiam gaudendi in te [a cont. ratllat: taliter ita] · quod omnia foramina et omnes pori [a cont. dos mots interlineats:] mei corporis sint clausi · pro quibus ira uel tristitia posset in me introire ·*

[15] ¶ *Obritz, Seyner, totz los foratz e les portes de ma casa per tal que tota s'umpla de gaug e d'alegre, lo qual nos devem aver con vos sotz en esser.*

[15] ¶ *Item domine tibi supplico ut deuotus · quod tu adaperias foramina et ianuas mei cordis · taliter quod adimpleatur gaudio et leticia · que debet in nobis omnibus esse propter hoc quia tu es · [a cont. ratllat: in esse]*

[16] **A**, *Seyner Deus on es franquesa e mercé, si alguns homens se volen alegrar e-s volen tots umplir de gaug, vengen a mi, cor mi n'atrobaran axí plen con font brotant es plena d'ayga.*

[16] **D**omine deus uirtutum si forte sunt aliqui qui uelint gaudere in te · et esse pleni gaudio perfecto · recurrant ad [a cont. ratllat me i interlineat un mot:] iustum seruum tuum · quia ipsi inuenient [a cont. ratllat me i interlineat un mot:] eum ita repletum omni gaudio · sicut fons uiuus aqua mananti ·

[17] ¶ *E si tant s'es, Seyner, que vengen a mi e-m demanen on es lo gran tresor per que hom recep acabat gaug e acabada alegria sapiatz, Seyner, que eu lur diré que aquel trobaran en la cogitació d'aquel [qui] ymagena lo gran be qui-s segex en lo vostre esser con es en esser.*

[17] ¶ *Si forte domine aliqui uenerint ad me · a quibus ego interroger [!] · ubi est summum gaudium in quo omnis perfectio gaudii [amb un signe afegit] recipitur · ego respondebo immediate eis · quod ipsi inuenient illud · si bene uoluerint premeditari in cordibus suis uel habere rectam [a cont. ratllat ymaginationem i interlineat un mot:] intelligenciam · quod tantum illud est in te · et hoc est propter hoc quia tu es [a cont. ratllat i tacat in i probablement esse]*

[18] ¶ *E si venen a mi, Seyner, e reciben l'alegre e-l gaug que poran recebre, poran-se-n tant portar tro que mal ni dolor ni ira no cabrá en els.*

[18] ¶ *Et si forte aliqui uenerint ad me · et receprint in se istud summum gaudium · ipsi erunt in tantum pleni predicto gaudio · quod [a cont. ratllat ullum i interlineats dos mots:] uix ullum malum poterit in eis recipi · nec cadere in eorum subiectis ·*

[19] **O**, *Seyner ver Deus, qual cor poria comprendre la vertut ni la bonea de vostre esser? No negú. Ni no-s cové, Seyner, que-l alegre que l'om ne deu aver pusca nul cor compendre.*

[19] **D**omine deus [a cont. ratllat el text que es transcriu més avall (*) i al marge superior, amb una crida en el text:] *quia nullum cor humanum potest comprehendere bonitatem tui esse quia infinita est · ideo impossibile est quod aliquis posset comprehendere illud gaudium quod debet habere in se · eo quod tuum esse est ·*

(*) *benedictus sis tu qui posuisti [a cont. taca] discrecionem uirtutis noticie in me · quod ego cognosco quod nullum cor humanum posset in se recipere nec comprehendere uirtutem [a cont. un mot tacat o ratllat] excellentem bonitatem tui esse · ergo non est conueniens nec consoniens [?] rationi priusquam ita est · quod illud gaudium quod unusquisque debet in se habere propter hoc quia tuum esse est [a cont. ratllat in esse] · quod aliquod cor humanum seu mens [a cont. ratllat esse] possit illud comprehendere ·*

[20] ¶ *O, Seyner, on son vuls qui pusquen conpendre a veser vostra bonea? Ni quals boques purien nomenar vostres vertutz? Ni quals oreles purien oyr les lausors qui-s pertayerien a la vostra bonea?*

[20] ¶ *Item domine deus in me est tanta noticia infusa a tuam largiflua bonitate · quod percipio et cognosco · quod non sunt [a cont. ratllat cordis nec] mentis oculi nec etiam corporales qui sufficiant ad [a cont. ratllat 9... gitandum ? i interlineat un mot:] cernendum seu ad cogitandum tuam bonitatem nec sunt lingue [lingue amb la -u-interlineada] alicuius ydiomatis que possint proferre tuas virtutes · nec sunt aures capitum que possint audire laudes pertinentes ad tuam maximam bonitatem [primer hi havia escrit tue maxime bonitati però s'ha afegit inerlineat ad i s'ha retocat la resta.]*

[IMATGE I](#): Manuscrit lat. 3448A de la Bibliothèque Nationale, foli 1v. Nota de donació. Ex-libris de la Cartoixa de Vauvert. (Clixé de la Biblioteca de Catalunya).

[IMATGE II](#): Manuscrit lat. 3448A de la Bibliothèque Nationale, foli 3r. (Clixé de la Biblioteca de Catalunya).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Sigles de manuscrits:

A: Biblioteca Ambrosiana de Milà, A 268 Inf. i D 549 Inf. (1280).

B: Staatsbibliothek de Berlín, Fr. Phill. 1991, *Livre de Evast et de Blaquerne* (final s. XIII).

F: Bibliothèque Nationale, París, franç. 24402, *Livre de Evast et de Blaquerne* (abans de 1290).

P: Bibliothèque Nationale, París, lat. 3348A, *Liber contemplationis* (abans de 1298).

ALÓS-MONER, Ramón de (1914): «*El manuscrito Ottoboniano lat. 405: contribución a la bibliografía luliana*», *Trabajos de la Escuela Española de Arqueología e Historia en Roma 2*, ps. 97-128.

ALÓS-MONER, Ramón de (1914): «*Antics fons lul·lians a París*», *La Paraula Cristiana* 20, ps. 330-339.

BADIA, Lola (1995): *Ramon Llull: Autor i Personatge*, dins *Aristotelica et Lulliana magistro doctissimo Charles H. Lohr septuagesimum annum feliciter agenti dedicata*, ed. Fernando Domínguez, Ruedi Imbach, Theodor Pindl i Peter Walter, «Instrumenta Patristica» XXVI, Steenbrugis, in Abbatia S. Petri, ps. 355-375.

BONNER, Anthony (1998): *Ramon Llull: autor, autoritat i il·luminat*, dins *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Palma (Mallorca), 8-12 de setembre del 1998*, ed. Joan Mas i Vives, Joan Miralles i Monserrat i Pere Rosselló Bover, vol. I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 35-60.

CATALOGUE GÉNÉRAL (1966): *Bibliothèque nationale. Catalogue général des manuscrits latins Vol. V, Nos 3278 à 3535*, París, Bibliothèque Nationale.

COLOMER, Eusebi (1975): *De la Edad Media al Renacimiento: Ramón Llull - Nicolás de Cusa - Juan Pico della Mirandola*, Barcelona: Herder.

DELISLE, Léopold (1868-1884): *Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale (Nationale)*, 4 vols., París (reimpr. Nova York: Lenox Hill, 1973).

GIMENO BLAY, Francisco M. (1994): «*L'aventura gràfica de la literatura catalana medieval*», *Saó* 19, ps. 33-36.

HILLGARTH, J.N. (1971): *Ramon Lull and Lullism in Fourteenth-Century France*, Oxford: Oxford at the Clarendon Press; traducció catalana actualitzada a Hillgarth, 1998.

HILLGARTH, J.N. (1998): *Ramon Llull i el naixement del lul·lisme*, ed. Albert Soler; trad. Anna Alborn i Joan Santanach, «Textos i Estudis de Cultura Catalana» 61, Barcelona: Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat; traducció catalana actualitzada de Hillgarth, 1971.

HILLGARTH, J.N. (2001): *Diplomatari lul·lià: documents relatius a Ramon Llull i a la seva família*, trad. L. Cifuentes, «Col·lecció Blaquerna» 1, Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona.

LLULL DB: A. Bonner (dir.), *Base de Dades Ramon Llull*, Universitat de Barcelona, <http://orbita.bib.ub.es/llull>

NEORL = *Nova Edició de les Obres de Ramon Llull*, Palma de Mallorca: Patronat Ramon Llull – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990-..., 6 vols. fins al moment.

OE: Llull, Ramon, *Obres essencials*, 2 vols., Barcelona: Selecta, 1957 i 1960.

ORL = *Obres de Ramon Llull, edició original*, Palma de Mallorca, 1906-50, 21 vols.

PETRUCCI, Armando (1983): *Il libro manoscritto*, dins *Letteratura italiana. Volume secondo. Produzione e consumo*, dir. Roberto Asor Rosa, Torí, Einaudi Editore, ps. 499-524.

PINDL-BÜCHEL, Théodor (1990): «*Nicolas of Cusa's 'Extractum ex libris meditationum Raymundi' in the Manuscript Transmission of Ramon Llull's Latin 'Liber contemplationis': Preliminaries to a Critical Edition*», *Catalan Review*, vol. 4, Homage to Ramon Llull, ps. 299-321.

PINDL-BÜCHEL, Theodor (1992): *Die Exzerpte des Nikolaus von Kues aus dem «Liber contemplationis» Ramon Lulls*, Frankfurt: Peter Lang.

POMARO, Gabriella (en premsa): *Licet ipse fuerit, qui fecit omnia: il Cusano e gli autografi lulliani*, en premsa a les actes de *Raimondo Lullo e Niccolò Cusano: un incontro filosofico-teologico nel segno della tolleranza. 25-27 novembre – Bolzano e Bressanone. Convegno internazionale*.

PRING-MILL, Robert D.F. (1991): *Estudis sobre Ramon Llull*, ed. Lola Badia i Albert Soler, «Textos i Estudis de Cultura Catalana» 22, Barcelona: Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

ROL = *Raimundi Lulli Opera Latina*, Palma i Turnhout: Brepols, 1959-..., 29 vols. fins al moment.

RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1928): «*Notes sobre la transmissió manuscrita de l'opus lul·lià*», *Franciscalia*, Barcelona, ps. 335-348. Cito per la reedició de ID., *Ramon Llull i el lul·lisme*, pr. Lola Badia, «Obres de Jordi Rubió i Balaguer» II, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985, ps. 167-190.

RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1935): «*Interrogacions sobre una vella versió llatina del 'Llibre de contemplació' (lat. paris. 3348 A)*», *Estudis Franciscans* 47, ps. 111-119 (reimpr. a *Miscel·lània Lul·liana*, 1935, ps. 427-435). Cito per la reedició de ID., *Ramon Llull i el lul·lisme*, pr. Lola Badia, «Obres de Jordi Rubió i Balaguer» II, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985, ps. 191-201.

SAMARAN, Charles i Robert MARICHAL (1959-1984): *Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu ou de copiste*, 7 vols., París.

SANTAMARÍA, Álvaro (1989): *Ramon Llull y la Corona de Mallorca. Sobre la estructura y elaboración de la «Vita Raimundi Lulli»*, Palma de Mallorca: Sociedad Arqueológica Luliana.

SOLER, Albert (1992-93): «*Els manuscrits lul·lians de Pere de Llemotges*», *Llengua & Literatura* 5, ps. 447-470.

SOLER, Albert (1993): «*Ramon Llull and Peter of Limoges*», *Traditio* 48, ps. 93-105.

SOLER, Albert (1994): '*Vadunt plus inter sarracenos et tartaros*': *Ramon Llull i Venècia*, dins *Intel·lectuals i escriptors a la baixa Edat Mitjana*, ed. Lola Badia i Albert Soler, Barcelona: Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 49-68.

SOLER, Albert (1995): *Llull, Ramon, Llibre d'Amic i Amat*, ed. Albert Soler i Llopart, «Els Nostres Clàssics. Col·lecció B» 13, Barcelona, Barcino.

TARRÉ, José (1941): «*Los códices lulianos de la Biblioteca Nacional de París*», *Analecta Sacra Tarraconensia* 14, ps. 155-182.